

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN AKDENİZ POLİTİKASI ve SİYASİ DENGELERİ¹

Jean Claude GAUTRON*
Çeviren: Durmuş TEZCAN**

Doğu ile Güney Arasında Avrupa Birliği :

Yeni Akdeniz Politikasının oluşturulduğu ortam, Avrupa Birliğinin ortaklık anlaşmaları vasıtasıyla Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine neredeyse sınırsız olarak açıldığı bir ortamdır. Söz konusu anlaşmalar, ticari düzenlemeleri (tarım ürünleri ve hasas maddelerle ilgili bazı tahditler dışında serbest ticaret bölgesinin hazırlanması), pek çok ilerlemenin kaydedildiği yasal düzenlemeleri yaklaştırma çabaları (özellikle rekabet, ulaştırma ve teknik standartlar alanında) ve Rusya'nın tutumu ile NATO gibi güvenlikle ilgili örgütlerle ilgili bazı zorluklar olsa bile ümit verici olan "siyasî diyalog" girişimleriyle Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle yaklaştırma stratejisinin birer aletidir. Almanya'daki siyasî liderler ve iş çevrelerinin Maastricht Antlaşmasını kabul ederken siyasal ve parasal birliği için Orta Avrupa'ya yönelmesi şartını koşmuş olmaları, Almanya'nın tarih boyunca "Mittel Europa"ya doğru bakması ve Alman gücünün temelde, hatta kaçınılmaz bir şekilde bu jeopolitik veriye bağlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu gelişme, Avrupa Topluluğu'nun dış ilişkilerinin dinamik olduğuna bir örnek daha oluşturmaktadır. 1957 yılında Fransa ve Belçika, Ortak Pazar ile henüz bağımsız olmayan denizötesi ülke ve topraklar arasında bir ortaklık kurulması üzerinde durmuşlardı. İngiltere'nin Topluluğa katıldığı 1972 yılında imzalanan 22'nci protokolle ACP ülkelerinin bu ortaklığın kapsamına alınmasına (Lome Sözleşmesine) ilk adım atılmıştı. İspanya'nın Topluluğa üye olmasının ardından ise Latin Amerika ülkeleriyle

* Prof. Dr., Bordeaux-IV Montesquieu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Jean Monnet Kürsüsü, ECSA Europe Başkanı

** Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

1 Bu tebliğ, İzmir D.E.Ü. Hukuk Fakültesi ile Bordeaux I Üniversitesi Hukuk Fakültesi (halen yeni oluşumla anılan fakülte Montesquieu-Bordeaux IV Üniversitesi bünyesinde bulunmaktadır) arasında mevcut işbirliği çerçevesinde Fakültemize konferanslar vermeye gelen Prof. Dr. Jean Claude GAUTRON'un aralık 1995 yerine mart 1996'ya alınan seyahatinde İzmir'de Fransız ve Alman Kültür Merkezlerince 8.3.1996 tarihinde müştereken düzenlenen konferansta yaptığı konuşmanın I. Tezcan tarafından sözlü çevirisi esas alınarak hazırlanan Türkçe çevirisidir. Bu davetin gerçekleşmesinde özellikle malî katkılarından dolayı İzmir'deki Fransız Kültür Merkezine teşekkürü bir borç biliriz. (D.T.)

yeni nesil anlaşmalar hazırlanmıştır. Bugün gelişmekte olan ülkeler arasında pek çok bölgesel grubun oluşturulması (ki bu gelişme Latin Amerika bölgesinde aşırıya kaçmaktadır) karşısında Avrupa Birliği, üye ülkelerin özel çıkarlarını (İngiltere'nin Asya bölgesinde olduğu gibi) göz önüne alarak Bölgelerarası Serbest Ticaret Ortaklığı adı altında yeni bir ilişkiler modeline yönelmektedir. Akdeniz Devletlerinin bir (veya birkaç) bölgesel entegrasyon sürecini başlatması halinde bu modelin, bu bölgede de uygulanabileceği düşünülebilir.

Bu nedenlerledir ki, Avrupa Birliği Konseyi, 9-10 Aralık 1994'te Essen'de yaptığı toplantıda bir tek nihai dökümanda hem Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri için bir ön katılma stratejisi üzerinde mutabık kalmış, hem de Akdeniz bölgesinin "stratejik önemi olan öncelikli bir bölge" olduğunu kabul etmiştir.

Burada daima yoruma açık olan kelimelerden çok Batı-Doğu ve Kuzey-Güney eksenlerinin simgesel ve siyasî bir biçimde birbiriyle kesişmesi önem taşımaktadır. *Kuzey-Güney* ekseninin yeniden değerlendirilmesi geçmiş yıllarda Akdenizle ilgili aktif politikaların öncüsü olarak ortaya çıkan ülkeler (*İtalya, Fransa, İspanya, Portekiz*) tarafından özendirilmiştir. Diğer üye ülkeler, belki bu üçüncü ülkelerle alışverişin gelişmesini olumlu bir biçimde değerlendirdikleri veya belki de Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkilerin gelecekte nasılsa daima ön planda kalacağından emin oldukları için bu öneriye karşı çıkmamışlardır. Bu konuda bir rakam anlamlıdır: 1994'te Avrupa Birliği'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine toplam ihracatı 31 milyar tutarı ECU'da iken (bunun % 53'ü Almanya, % 7,9'u ise Fransa tarafından gerçekleştirilmiştir), aynı yıl Mağrib (Kuzey Batı Afrika) ve Orta Doğu ülkelerine ihracatı 50 milyar ECU tutarında olmuştur (bunun % 30'u Fransa tarafından gerçekleştirilmiştir).

Essen Konseyi'nin ardından Cannes'da toplanan Bakanlar Konseyinde, Barcelona'daki Avrupa-Akdeniz Konferansı için hazırlık yapılırken 1995-1999 dönemi için bu iki jeopolitik bölgeye vaadedilen kamu yardım kredileri artırılmıştır: Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri için 6,7 milyar ECU, Akdeniz ülkeleri için de 4,6 milyar ECU (daha önceki 4 yıl için bu miktar 4,5 milyar ECU olarak tespit edilmişti) ve ayrıca Avrupa Yatırım Bankası'nın kredileri öngörülmüştür. Bu rakamlar Avrupa Komisyonu tarafından önerilen rakamlardan biraz düşük olmakla ve nüfus sayılarıyla orantılı olmamakla birlikte yine de yeni Akdeniz politikasını somutlaştırmaktadır.

Zira yerlerini Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine vermek zorunda kalma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan ülkeler, ekonomileri en çok Avrupa'ya bağlı olan ve Avrupa Birliği için benzer avantajlar sağlayan Mağrib (Kuzey Batı Afrika) ülkeleri ve Türkiye'dir. Eskiden kurulmuş düzenin mevcut rekabet durumunu yansıttığı ve Avrupa ile Akdeniz ülkeleri arasındaki alışverişin dünya ticaretiyle aşağı yukarı aynı oranda arttığı göz önünde tutulduğunda, yeni Akdeniz politikasından maksadın ACP² ülkelerinin

2 Yazar, "ACP ülkeleri" kısaltmasıyla Afrika-Karaip-Pasifik ülkelerini kast etmektedir. (D.T.)

kendi bölgelerinde uğradıkları "kopma"ya benzer bir durumun yeniden yaşanmasının önlenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bu politika, dünya ekonomisine yeni bir çekidüzen verme çabasının bir parçasıdır.

I- Akdeniz Politikasının Tarih ve Yöntem Bakımından Çeşitliliği

Akdeniz bölgesinin çeşitliliği Akdeniz kıyı ülkelerinin karşı karşıya bulunduğu sorunların çok sayıda olmasına bağlıdır: Akdeniz'in güneyindeki bölgedeki nüfus artışı ve gıda maddelerine bağımlılık; ticari alışverişteki dengesizlik ve ithalatın ihracattan daha fazla olması (ve bunun sonucunda güney kıyıdaki ülkeler arasındaki ticaretin fazla gelişmemesi), milli ekonomilerin strüktürel ayarlama durumunda olması (ve birkaç ülkede borçlanma oranının yüksek olması), göçmen hareketlerinin sebep olduğu istikrarsızlık tehlikesi (yasadışı göçmenler, yurt dışına kaçan azınlık mensuplarının kimlik bunalımı, islami irticanın gelişmesi, terörizm), bazı bölgelerin (Doğu Akdeniz, Akdeniz'in kuzey kıyı ülkeleri ve Adriyatik Denizi bölgesi) dahilindeki unsurlar arasındaki gerginlikler veya ulus-devlet sistemi olarak nitelenen sistemlerin patlaması (Cezayir) sonucundaki siyasî krizler; insan haklarına ve hukuk devletinin bütün gereklerine uyulmadığı konusundaki şüpheler. Bu problemlerin çeşitliliği gözönüne alındığında Akdeniz politikasının Maastricht Antlaşmasının kapsadığı üç direğe bağlı bütün yöntemlerin kullanılmasından geçtiği anlaşılmaktadır: *Ortak Dış İşleri ve Güvenlik Politikası'nın* (PESC) yöntem ve düzenlemelerinin yanı sıra adalet ve içişleri alanlarındaki hükümetlerarası işbirliği yöntem ve düzenlemeleri de kullanılmalıdır. Avrupa Topluluğu'nun geçmişteki Akdeniz Politikası ve bunun yanı sıra siyasî işbirliği çerçevesinde yapılan bazı girişimlere bakıldığında, bugün Avrupa Birliği'nin elinde bulunan bütün yöntemlerin kullanılması gereği açıkça ortaya çıkmaktadır.

1. Avrupa Topluluğu'nun Akdeniz Politikası ilk safhada Kuzey kıyı ülkeleri (Yunanistan ve Türkiye) ile ortaklık anlaşmaları, diğer üçüncü ülkelerle ise yalnızca ticari düzenlemeleri öngören tercih anlaşmaları şeklinde gerçekleşmiştir. 1972'deki Paris Zirvesi'nden itibaren ise Topluluk Akdeniz bölgesine karşı genel bir yaklaşımı adım adım uygulamaya başlayarak bazı ülkelerle, (İsrail, Mağrib (Kuzey Batı Afrika), sonra da Maşrik (Doğu) ülkeleri, Yugoslavya) işbirliği anlaşmaları, Malta ve Kıbrıs ile ortaklık anlaşmaları imzalamıştır. Bu genel yaklaşıma beşer yıllık dönemleri kapsayan ve değişikliklere tabi olan mali protokoller de dahil olup, bu politikayla halâ geçerliliğini koruyan, bir yandan Topluluğun Kuzey Avrupa'ya doğru gelişmesinin dengelenmesi (ki bu gelişme 1973 yılında gerçekleşmiştir), diğer yandan da belirli işbirliği alanlarındaki yardım politikalarının karşılığında büyük bir serbest ticaret bölgesinin oluşturulması şeklindeki iki hedefin gerçekleştirilmesine çalışılmıştır.

1989 yılından itibaren Topluluğun Güney Avrupa'ya doğru gelişmesinin ardından (Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in Topluluğa katılmasıyla) genel yaklaşım

(ve kullanılan anlaşma türleri) bazı değişikliklere uğrayarak “yeniden düzenlenmiş Akdeniz Politikası” modelinin uygulanmasına başlanmıştır. Bu politika, toplam yardım miktarının artırılması, bölgesel entegrasyonun desteklenmesi, yatay mali işbirliği, ekonomik ayarlama reformlarının desteklenmesi, sürekli diyalog gibi yöntemlere yer vererek kısaca bir “birlikte gelişme” politikası özelliğini taşımaktaydı. O tarihte biraz değişik bir yaklaşımın benimsenmesine, gelişmedeki dengesizliğin farkına varılması sebep olmuştur: Akdeniz ülkelerinin durumunun kötüleşmesi, Topluluğun dahili pazarının Tek Senedin yürürlüğe girmesiyle genişlemesi ve Topluluk üyesi olan Akdeniz ülkeleriyle açık rekabete girilmesi bu dengesizliğin birer faktörü olmuştur. Topluluğun Akdeniz politikasının tarihine bakıldığında bir zıtlık göze çarpmaktadır. Daha uzun bir süre devam etmesi beklenen bu zıtlık şu şekilde özetlenebilir: Topluluğun Güney’e doğru genişlemesinin sonucu olarak bir yandan Avrupa ile Akdeniz ülkeleri arasındaki ilişkilerin siyasî ve güvenlik esaslarına göre düzenlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmakta, diğer yandan da ticari rekabet artmakta, yani Topluluğun üçüncü ülke pazarlarına girmesi zorlaşırken Avrupa ile Akdeniz ülkelerinin ekonomilerinin birbirini tamamlama kabiliyetinde bir azalmaya doğru gidilmektedir. Bu politikanın sonucunda ayrıca Topluluğun bünyesinde de Kuzey ile Güney ülkeleri arasında bir fark meydana gelmektedir. Zira yeniden düzenlenmiş Akdeniz politikasının faturası büyük oranda Topluluğa en fazla mali katkıda (net katkı) bulunan ülkelere çıkmakta olup, bu ülkeler bütün strüktürel fonlar ve bütünlük fonları da dahil olmak üzere Topluluğun dahili ekonomik ve sosyal bütünlüğünün bedelini ödemek zorundadırlar. Anlaşma yöntemlerinin yanı sıra düşük faizli krediler ve Avrupa Yatırım Bankası’nın verdiği kredileri de hesaba katmak gerekir.

2. Siyasî işbirliği, Topluluğun normal çalışma mekanizmalarının dışında ve Tek Senet (siyasî işbirliğiyle ilgili 30. madde) ile Maastricht Antlaşmasından önce, 1973 yılında Kopenhag Zirvesi’nde ilk defa gündeme gelerek Kıbrıs ve İsrail-Arap ihtilâfı ile ilgili olarak uygulanmıştır. Bu uygulamayla Topluluğa üye ülkeler, krizlerin müştereken yönetilmesinin esaslarını ortaya koymuşlardır. Kıbrıs’ta ortak görüş açıklanmış ve bir arabuluculuk görevi verilmiştir. 1973 ilâ 1980 yıllarında ise Filistin halının hakları tedricen tanınmıştır. İlk petrol krizinin akabinde, aynı yıllarda başlatılan Avrupa-Arap diyalogu ise siyasî işbirliği mekanizmasının dışında yer almıştır. Bu diyalogtan umulan sonuç, iki tarafın tamamen zıt hedeflerin peşinde oldukları için gerçekleşmemiştir: Avrupa ülkeleri petrol ihtiyaçlarını karşılamak üzere istikrarlı fiyatlar ararken Arap Ligne üye ülkeler hem İsrail’e hem de ABD’ye karşı siyasî destek sağlamaya çabalamıştır. Bu hedeflerin her ikisinin de gündemden çıkarılması üzerine diyalog sonuçsuz kalmıştır. Daha sonraki yıllarda Yugoslavya ile ilgili girişimlerin (silah ambargosu, ticari ve ekonomik ambargo) ışığında Avrupa Birliği’nin kriz yönetimi kabiliyetinin son derece sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Burada, üye ülkelerin ayrı ayrı değerlendirmeleri yapıp, ayrı ayrı stratejileri uygulamalarının ve özellikle Yugoslavya Federasyonunun parçalanmasından sonra ortaya çıkan cumhuriyetlerin tanınmasında

görülen anarşinin, Avrupa Birliğinin gayretlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasındaki payı büyük olduğuna dikkat çekmek gerekir. Yugoslavya ile ilgili bu başarısızlığın *PESC*'in mekanizmalarına umut bağlayanları hayal kırıklığına uğrattığı aşikârdır. Ancak Akdeniz politikasıyla ilgili deneyimler Avrupalılara, daha fazla esnekliğe sahip olmak için Topluluğun elindeki mali yardım ve ticari hükümler gibi yöntemlerin yanı sıra hükümetlerarası işbirliğinin de işletilmesinin gerektiğini öğretmiştir.

3. Topluluğun Akdeniz ülkeleriyle ilişkileri ilk safhada ortaklık anlaşmaları ve işbirliği anlaşmaları çerçevesinde düzenlenmiştir. Maastricht Antlaşmasının imzalanmasıyla bu hukuki yöntemlere bir yenilik getirilmiştir. Gerek ortaklık, gerekse işbirliği anlaşmaları için 228. maddenin 3. fıkrası uyarınca Konsey oybirliğiyle karar verir. Ortaklık anlaşmaları 238. maddeye, işbirliği anlaşmaları ise, 113 ve 235. maddelere göre kararlaştırılır. Bundan böyle uygulanan tek yöntem haline gelen ortaklık anlaşmaları, Avrupa Parlamentosunun "uygun görüş" usulüne göre verdiği karara bağlı olup, bu sayede Avrupa Parlamentosu, gerek Avrupa ülkeleri (Orta ve Doğu Avrupa) ile imzalanan diğer ortaklık anlaşmaları, gerekse Avrupa Birliği Antlaşmasının "O" maddesi uyarınca tam üyelik başvuruları konusunda olduğu gibi Akdeniz politikası konusunda da geniş bir inceleme yetkisine sahip olmuştur. Önemi büyük ölçüde yitiren işbirliği anlaşmaları için ise, 113. maddede açıkça belirtilmediği halde uygulamada Avrupa Parlamentosuyla istişarede bulunulmaktadır. Bu anlaşmalar hem ticari hükümleri hem de topluluk mekanizmalarına dahil olmadığından ilke olarak topluluk organlarının yetkisinin dışında kalan işbirliği ile ilgili hükümleri içerdiği için 113 ve 235. maddelere tabidir. Ancak, işbirliği usullerinin kurumlarla ilgili bazı hükümleri kapsamında, durumunda bu tür anlaşmalarında Parlamentosunun uygun görüşüne sunulmasının normal olarak karşılanması gerekir. İşbirliği anlaşmalarının modern şekli bu yöndedir. Akdeniz ülkeleriyle yapılan anlaşmaların bütçeler üzerindeki yükü fazladır. Avrupa Yatırım Bankası (B.E.I.)'nin verdiği kredilerin yanı sıra 1997 yılından itibaren mali protokollerin yerine birçok yılı kapsamakla birlikte daha fazla esneklik sağlayan **MEDA mali sistemi**'nin yürürlüğe girmesi beklenmektedir. Ancak 1995-1999 dönemi için Malta ve Kıbrıs bu sistemin kapsamının dışında kalacaktır. Bütün bu hükümler Avrupa Parlamentosunu, Avrupa Birliği'nin esas olarak Konsey üyelerinin oybirliğine bağlı olan anlaşma politikasında hukuki veya fiili olarak söz sahibi kılmaktadır. Kurumlar sayesinde bu şekilde sağlanan denge, aynı zamanda siyasi bir denge olup, hükümetlerarası işbirliğinin yeni mekanizmalarıyla³ bağdaşmamaktadır. Bugüne kadar, bu mekanizmalardan pek fazla bir sonuç elde edilmemiştir. Avrupa göçmen politikası, bu konuda eskiden beri ikili ilişkilere bağlı yerleşik bir düzen bulunduğundan, henüz oluşturulamamıştır. Buna karşılık, Avrupa Birliği'nin Filistinilere, işgal altındaki topraklar için sağlanan uluslararası yardıma en büyük katkıda bulunan kuruluş olduğu göz önünde bulundurularak 19 Nisan 1994'te Orta Doğu barış sü-

3 Yeni mekanizmalar konusunda "Avrupa Birliği Antlaşması'nın V ve VI. Bölümleri"ne bakınız.

recinin desteklenmesiyle ilgili ortak bir faaliyet konusunda mutabakata varılmıştır. Akdeniz bölgesindeki sorunların bir bütün olarak ele alınıp üstesinden gelinmesi için yoğun çabalar gerekeceğinden zamanla Avrupa Birliği'nin direklerinin her üçünün de bu konuda devreye girmesi beklenmektedir.

II- Bütünlük Arzeden Bir Proje: Avrupa-Akdeniz Ortaklığı

Topluluğun ilk safhada uyguladığı politika, yukarıda belirttiğimiz gibi ticari tavizlerle geleneksel mali işbirliği yöntemlerine dayalıydı. "Yeniden düzenlenmiş" politika çerçevesinde bu yöntemlerin yanı sıra ekonomik reformların ve strüktürel ayarlama çabalarıyla bölgesel işbirliği ve adem-i merkezîyetçilik (*yerinden yönetim*) esasına dayalı yeni işbirliği türlerinin desteklenmesi öngörülmüştür. Ortaklık projesi bu yönden, daha önce başlatılan bir sürecin devamı olarak görülmektedir.

Mevcut durum açık bir şekilde ortaya konulmuştur: Buna göre, her ne kadar sanayi ürünlerinin Avrupa pazarına girmesinde büyük bir ilerleme sağlanmışsa da (Fas, Tunus, Türkiye, Malta, Kıbrıs), Fas ve Türkiye kaynaklı ürünler dışında tarım ürünlerinin payı ticaret hacmi ile orantılı bir şekilde gelişmemiş ve Akdeniz ülkelerinin gıda maddelerine bağılılığı teyit edilmiştir. Belirlenmiş iş bölümünün esasları uyarınca Topluluğun gayretleri belirli alanlar (eğitim, köylerin kalkınması gibi) ve sosyal alanlardaki (sağlık, eğitim) programların desteklenmesi üzerine teksif edilmiş, aynı zamanda Washington grubu örgütlerinin nezaretinde söz konusu ülkelerde strüktürel (yapısal) geliştirme programları uygulanmıştır. 1992 yılında (İspanya'nın bir serbest ticaret bölge oluşturulması yönündeki önerisi doğrultusunda) daha kapsamlı bir proje geliştirilmesi fikri belirmiştir: Birkaç ülkede yapılan reformların sonuçsuz kaldığını ve nüfus artışı ile göç hareketlerinin neden olduğu güvenlik sorunlarının ciddi boyutlara vardığını tespit eden Avrupa Birliği Konseyi 1992'de Lizbon'da yaptığı toplantısında *ortaklık* kavramını ortaya koymuştur. "*Ortaklık*" kelimesi belirsiz olduğu ve işbirliği açısından çeşitli seviyelerdeki uygulamaları kapsadığı halde, bugün uluslararası ilişkiler alanında sık sık kullanılan bir terim olup, bu kavram Avrupa Komisyonunun 19 Ekim 1994 tarihli bildirisinde kullanılmıştır. Bu projenin iki odak noktası şu şekilde açıklanabilir:

– Bir yandan bir siyasî istikrar ve güvenlik bölgesinin oluşturulması (Doğu Avrupa ülkelerine önerilen İstikrar Paketi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü'nün Akdeniz'deki girişimleriyle bir paralellik kurulabilir).

– Diğer yandan mali işbirliğinin önemli ölçüde geliştirilmesi, yardımın yeni alanlara yaygınlaştırılması ve bölgesel işbirliğinin daha fazla desteklenmesi yoluyla kuzeyden güneye ve güneyden güneye uzanan geniş bir serbest ticaret bölgesinden oluşan bir ekonomik alanın kurulması.

– Birinci hedef, Avrupa Birliği'nin neredeyse "stratejik" bir emeli doğrultusunda ortak devletlerde hukuk devleti ve çağdaş kamu yönetiminin klasik kriterlerinin teşvik edilmesine yönelikken, ikincisi uluslararası ticaret ile ülkelerin iç ekonomik ve sosyal yeniden yapılanması arasında daha öncekinden daha sıkı bir bağ kurmaktadır. Bu gerçek, Komisyonun daha sonraki çalışmalarıyla açıkça ortaya çıkmıştır. Zira Komisyonun 8 Mart 1995 tarihindeki bildirisinde öncelikli konular şu şekilde açıklanmıştır: ekonomik geçiş sürecine yardım (üçüncü ülkelerin özel sektörlerine yardım ve gerek genel gerekse Avrupa kaynaklı özel yatırım akışının artırılması da dahil), yeni sosyo-ekonomik dengelerin kurulması (çevre sorunları, mesleki eğitim ve kentsel ile kırsal bölgelerin sosyal yapısının iyileştirilmesi de dahil).

Bütünleşmeye (globalleşmeye) dayalı bu yeni yaklaşım, öze ilişkin birkaç gözlemlerde bulunmayı gerekli kılmaktadır:

1. Bu yeni yaklaşımın önemli özelliklerinden biri, ticaret ve işbirliğinin bölgesel ve bölgelerarası bir boyut içerisinde ele alınmasıdır. Akdeniz'in güneyindeki ülkelerde bu hedef iki temel sorunla karşı karşıya kalabilir. İlk olarak çeşitli nedenlerle diğer Akdeniz ülkeleriyle yapılan ticaret, bu ülkelerin toplam dış ticaretinin sadece % 5'i civarında bir oran oluşturmaktadır.

Bunun nedenlerinden bazıları ise, söz konusu ülkelerin üretiminin enerji ürünleri dışında, birbirini tamamlamaktan ziyade, uluslararası ihracat piyasasında birbirine rakip olan ürünlerden oluşmasına bağlıdır. Bu ülkelerin ticaretinin bölge dışına dönük olmasında, birçoğu eskilere dayanan pazarlama yapıları, özel sektör yatırımlarının kökeni, karşılıklı kamu yardımlarının çizgisi ve yerel işletmelerin teknolojik ve mali bağımlılığı gibi çeşitli şekiller alan şebekelerin mevcut olması önemli bir rol oynamaktadır. Ortaklık projesi çerçevesinde Avrupa Birliği ile Akdeniz bölgesindeki üçüncü ülkeler arasında serbest ticaret bölgelerinin oluşturulmasına başlanmış olmakla birlikte, bu gelişmenin, bu bölgedeki üçüncü ülkelerin birbiriyle daha sıkı ikili ilişkiler kurmaları üzerine etkili olup olamayacağı şüphelidir. Türkiye ile İsrail arasında imzalanan anlaşma ilginç ve umut verici olmakla birlikte, İsrail ekonomisinin çok yönlü olması dikkate alınırca, bu anlaşmanın yeni bir dizi ikili anlaşmanın öncüsü olmadığı anlaşılmaktadır. Akdeniz ülkelerinin ekonomileri dışa dönük olduğundan Avrupa Birliği, bu ülkelerin doğal ortağı konumundadır. Ancak bu durumdan en çok hangi Avrupa ülkelerinin yararlanacağı belirlenmelidir. Diğer bir deyimle ekonomik ortaklığın Avrupa Birliği bünyesindeki Akdeniz ülkelerinin yararına olmayabilir⁴.

Arap Mağribi (Kuzey Batı Afrika) Birliği deneyiminin de gösterdiği gibi⁵, çok taraflı boyut da eksik olabilir. Uluslararası entegrasyon kuramı, gelişmekte olan ül-

4 Bkz. Avrupa Topluluklarının Ekonomik ve Sosyal Komitesinin Görüşü (Avis du Comité économique et social des Communautés européennes), CES 974/95, S. 15

5 Bkz. Aşağıda III no.lu başlık.

kelerin deneyimlerinin iyi ve kötü yönlerinden alınan derslerle zenginleşmiştir. Yukarıda belirtilen ekonomik güçlüklerin yanı sıra mevcut siyasî sistemlerden kaynaklanan önemli sorunlar da bulunmaktadır. Devletler istikrar ve sosyal ve siyasî çoğulculuğu sağlayamadığı sürece, hükümetleri egemenlik haklarından hiçbir şekilde feragat etmeye yanaşmamaktadır. Oysa bölgesel entegrasyon, yukarıda belirttiğimiz gibi sınırlı kalan ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasının yanı sıra, yatırımlar için uygun yer seçilmesi, işletmelerin birçok ülkeyi kapsayan bir piyasa çerçevesinde değerlendirilmesi, ortak üretim, ağır ve hafif sanayinde birbirini tamamlayan faaliyetlerin geliştirilmesi gibi aktif tedbirlerin uygulanmasına da bağlıdır. Sosyal gruplar (işçi, yönetici veya tüccar sendikaları) veya kamuoyunun baskısı altında kalan hükümetler, bölgesel entegrasyonun fiilen geliştirilmesine köstek olan milliyetçi ve devletçi çözümleri desteklemektedir.

Avrupa Birliği'nin bu eğilimlere karşı uygulanabileceği, bölgesel işbirliğiyle ilgili anlaşmalar, kümülatif kaynak kurallarının uygulanması, bölgesel işbirliği projelerine mali destek sağlanması gibi birkaç yöntem mevcuttur. Ancak bu tedbirler eski işbirliği anlaşmaları çerçevesinde olduğu gibi yetersiz kalabilir. Her ne kadar 1992 tarihinden itibaren Konseyin 29 Haziran 1992 tarihli, Akdeniz bölgesindeki üçüncü ülkelerle, mali işbirliğiyle ilgili Yönetmeliği uyarınca bu tedbirlerin kapsamı genişletildiyse de, bunlar yeni bir yapının oluşturulması için yeterli görünmemektedir.

Bütün bu nedenlerle serbest ticaret bölgelerinin kuzeyden güneye uzanan birçok bölge şeklinde oluşturulması ihtimali daha kuvvetlidir.

2. Ortaklığın siyasî boyutu nedeniyle siyasî diyalog insan hakları ve demokratik esaslara dayanmalıdır. Bugün Cezayir'de islami grupların şiddet kullanması ve ordu ile hükümetin sert bir bastırma politikası uygulaması nedenleriyle bu ülke bir kenara itilmektedir. Ancak siyasî şartlar gerçekten aranmakta mıdır? Daha ziyade Avrupa Birliği ile herhangi bir Akdeniz ülkesi arasında bir anlaşmanın imzalanabilmesi için, demokratik kurallara uyulması gibi bir şartın arandığı söylenebilir. Suriye ile yapılacak müzakereler için böyle bir şartın uygulanması muhtemeldir. Buna karşılık, Avrupa Birliği'nin özelliklerinden dolayı, anlaşma imzalandıktan sonra bu tür şartlara dayanarak yaptırımlar, ancak Eski Yugoslavya'da gibi son derece ciddi ihlallerin saptandığı olağanüstü durumlarda uygulanmıştır. Bazı ACP ülkeleri⁶ (Libya, Sudan ve Ruanda da dahil) ile imzalanan bazı işbirliği programları dondurulmuştur. Ekonomik yaptırımlar, Topluluk kapsamında ele alınmış olup, V. Bölümün hükümleriyle uyumlu olmamasına rağmen Avrupa Birliği, Ortak Dış İşleri ve Güvenlik Politikası mekanizmalarına başvurduğu takdirde daha iyi bir sonuç elde edebilecektir.

6 Yukarıda 2 no.lu dipnotta da belirtildiği üzere, yazar, "ACP ülkeleri" kısaltmasıyla Afrika-Karaiip-Pasifik ülkelerini kast etmektedir. (D.T.)

3. Barcelona'daki konferansın gündeminde ortaklığın siyasi boyutu, ekonomik ve mali boyutu, sosyal ve insani boyutu şeklindeki her üç boyutu da yer almaktadır. İkincisinin gerçekleştirilmesi için serbest ticaretin aşamalı bir şekilde (belki onbeş yıllık bir dönemde) uygulanması ile strüktürel reformlara yardım arasında sıkı bir bağlantı kurulmalıdır. Reformlara yardım alanında Avrupa Birliği'nin, öncelikli sektörlerdeki girişimlerini Devletlerin ikili yardım programları ve özel yatırımların akışıyla koordine etmesi gereklidir. Bu koordinasyonun gereği üzerinde sık sık durulmakla birlikte iyi belirlenmiş bazı projeler dışında bunda başarılı olunmadığı görülmüştür. Koordinasyon, gerek ortak ülkelerin, gerekse ikili yardımı egemen dış politikalarının bir aleti olarak kullanan üye devletlerin şüphe ile baktığı bir yöntemdir. Bununla birlikte, projenin birçok bölümü (özel sektörün desteklenmesi, yatırımların teşvik edilmesi, KOBİ'lere yardım sağlanması, ademi merkezîyetçilik (yerinden yönetim) esasına dayalı işbirliği, kalkınma anlaşmaları) koordinasyonu esas almaktadır.

Avrupa Birliği ile Akdeniz ülkeleri arasındaki ortaklığın çok yönlü olması (Avrupa-Akdeniz global ortaklığı) nedeniyle, bu ortaklığın etkinliğinin sağlanabilmesi için Avrupalıların yeni uygulamaları benimsemeleri gerekmektedir.

III- Jeopolitik Durumların Çeşitliliği :

1. Akdeniz'in Kuzeyindeki Bölge: Yakınlık ve Entegrasyon :

Avrupa Komisyonu'nun 30 Haziran 1993 tarihinde belirttiği görüş doğrultusunda Avrupa Birliği'nin, 1996 yılında başlayacak olan Hükümetlerarası Konferansın bitimini müteakiben altı ay içinde iki ada Devlet olan Malta (nüfusu 350 bin) ve Kıbrıs (nüfusu yaklaşık 750 bin) ile müzakerelerin başlatılması yönünde verdiği karar uyarınca, bu iki ülkenin nispeten kısa bir süre içinde Avrupa Birliği'ne tam üye olarak katılmaları beklenmektedir. Malta'nın Avrupa Birliği'ne katılması siyasi ve hukukî alanlarda herhangi bir özel sorun yaratmazken bu ülke ile aşağı yukarı aynı tarihten beri Avrupa Topluluğu ile ortaklık bağları bulunan Kıbrıs'ın durumu adanın kuzey bölgesi yaklaşık yirmi yıldan bu yana, Kıbrıs'ın Enosis emeline uygun olarak Yunanistan'a bağlanması projesine tepki gösteren Türklerin elinde bulunduğundan daha karmaşıktır. Kıbrıs'ın Türk bölümünde 1983 yılında bağımsız bir Cumhuriyet ilan edilmiş olmasına rağmen, bu cumhuriyeti tanıyan tek devletin Ankara hükümeti olduğu hatırlatılmalıdır. Kıbrıs için Malta'ya uygulanan çözümün aynısının benimsenmesine, Avrupa Birliği'nin himayesinde alt bölgenin birkaç tarafı arasında varılan uzlaşma yol açmıştır. Zira Fransa'nın dönem başkanlığının ilk günlerinde Atina hükümeti, Türkiye ile bir gümrük birliği anlaşmasının imzalanmasına itiraz etmekten vazgeçmiş, bunun karşılığında da Kıbrıs ile tam üyelik müzakerelerinin açılmasını sağlamıştır. Bu karar ilke olarak Avrupa Birliği - Türkiye Ortaklık Konseyi'nin 6 Mart 1995 tarihindeki toplantısında kabul edilmiştir. Bu yaklaşım ilginç olup, Avrupa Bir-

liği'nin Birleşmiş Milletler Örgütünün çözümlenemediği bir ihtilafın çözümlenmesine katkıda bulunabileceğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne tam üye olması ekonomik bakımdan özel bir sorun yaratmasa da Avrupa Birliği adanın daha az gelişmiş olan kuzey bölgelerine mali yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir. Hukuki sorunlar ise devam etmektedir: Tam üyeliğin Kıbrıs sorununun genel siyasî çözümlünü sağlayamaması durumunda -uzun vadeli bir çözümlü kolaylaştırırsa bile- tam üyelik antlaşmasının daha sonra belirlenecek olan usullere göre her iki tarafça da onaylanması gerekecektir.

İki kutuplu uluslararası sistemin sonrasında ortaya çıkan sistem (veya sistem yokluğu) ortamında Avrupa örgütleri ve Avrupa Birliği doğu sınırlarının nerede olduğunu araştırmaktadırlar. Büyük bölümü Asya kıtasında bulunan ve siyasî bakımdan Orta Doğu bölgesine (kısmen) dahil olan Türkiye ile Avrupa arasındaki ilişkiler eskiden beri karmaşık ve hassastır. Türkiye'nin iç işlerinden kaynaklanan bazı nedenler ve özellikle sosyo-kültürel nedenlerden dolayı 1963 tarihli Ortaklık Antlaşmasının Türkiye'nin otomatik bir şekilde Birliđe tam üye sıfatıyla katılmasına yol açması mümkün olmamıştır. Türkiye bölgesel ilişki şebekelerine dahil olup, bu şebekeler S.S.C.B.'nin dağılmasının ardından güçlendirilmiştir. (Rusya, Kafkas ülkeleri ve Orta Asya'daki yeni cumhuriyetler de dahil olmak üzere Karadeniz Ekonomik Topluluğu, Türkmenistan'ın AĞİT nezdinde temsil edilmesi, vb.). Türkiye, Alevi azınlığının eylemleri ve otoriter bir siyasî yaklaşım ile askerî tedbirlere yol açan Kürt sorununun iç ve uluslararası sonuçlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bazı ekonomik ve sosyal ayarlama tedbirlerinin islâmi itica'ın güçlenmesinde payı olduğu da düşünülmektedir. Ekonomik alanda Türkiye (nüfusu 60 milyon) Avrupa Birliği'nin ticari ortakları arasında 10. sırada yer almakta olup, ihracatının yarısını Birlik üyelerine yapmaktadır. Türk ürünlerinin (tekstil ürünleri hariç) serbest girişi, birliğin ürünleri için gümrük korunma tedbirlerinin uygulanmasına devam edilmesi gibi ticaret düzenlemeleri, orta düzeyde gelişmiş ülkelere uygulanan düzenlemelerin özelliklerini taşımaktadır. 6 Mart 1995 tarihinde imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması iki ana unsurdan oluşmaktadır: bir yandan Türk piyasasının Avrupa ürünlerine açılması, öte yandan da 15 yıldan uzun bir süreden beri dondurulmuş bulunan mali yardıma yeniden başlanması. Gümrük Birliği ayrıca bir Ortak Gümrük Tarifesi ve yasalar arasında uyum sağlanmasını gerektirmektedir. Gümrük Birliği'nin 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmesi ve Avrupa Parlamentosunun olumlu görüş belirlemesi muhtemeldir (*Nitekim sonuç olumlu gerçekleşmiştir*): Siyasî şartlar esasına dayanarak Parlamento üyeleri, (tutuklu Kürt parlamenterlerinin serbest bırakılması, Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesinde değişiklik yapılması gibi) insan haklarıyla ilgili somut işaretler için istekte bulunmuş,

7 Yazarın İzmir Hukuk Fakültesi'ne konferans vermeye gelişi başlangıçta 1995 Aralık ayı olarak kararlaştırıldığından, konferans metni 1.12.1995 tarihinde hazırlanmıştır. Oysa bu varsayım konuşmanın yapıldığı 1996 martından önce 1.1.1996 tarihinde gerçekleşmiş ve Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesi onaylanmıştı (D.T.).

Türkiye ise, bazı olumlu işaretler vermiştir. Gümrük Birliği Anlaşmasının imzalanması, Türkiye'nin ileride tam üyelik sıfatını aramasını engellemektedir. Bu anlaşma aynı zamanda Türkiye'nin çift yönlü bir güç oluşturmaya da katkıda bulunabilir: Zira, bir yandan Avrupa Birliği ile ekonomik bağlarının güçlenmesi, diğer yandan da Kafkas bölgesindeki siyasî çıkarlarının korunması yoluyla Türkiye, eski "Orta Bölge İmparatorluğu" (*Empire du milieu*) deyimine yeniden hayat kazandırabilir.

2. Mağrip (Kuzey Batı Afrika) : İkili Anlaşmaların Yenilenmesi

Mağrip (Kuzey Batı Afrika)'in teorik olarak, en azından üç ana ülkesi olan Cezayir, Fas ve Tunus'un "topluluktan topluluğa" ilişkilerin geliştirilmesi için bir deneme tahtası rolünü oynaması mümkündür. Avrupa-Akdeniz serbest ticaret bölgesinin ilk aşamasını oluşturabilecek bu gelişme, 1989 yılında hem bu amaçla hem Batı Sahra gibi bu bölgedeki Devletler arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesi amacıyla kurulan Arap Mağrip (Kuzey Batı Afrika) Birliğinin gelişmesine bağlıydı. Böyle bir gelişme gerçekleşmemiştir. Bugün Cezayir, ülkeyi parçalayan iç şiddet olayları nedeniyle bölgesel güç rolünü üstlenemeyeceği için, Mağrip (Kuzey Batı Afrika)'in yeni stratejik dengesi özellikle siyasî faktörlere bağlıdır. Cezayir'deki durumdan fiilen Fas yararlanmaktadır; Tunus ise, daha önceki gerginlik, ancak aynı zamanda Cezayir ve Fas arasındaki karşılıklı denge ortamından daha güç bir durumda bulunmaktadır. Öte yandan Mağrip ülkelerinin dış ekonomik stratejileri iç ekonomik yapılarını yansıtmaktadır. Fas ve Tunus ihracata dönük hafif sanayi geliştirmeye çalışmış olup, bunun desteğinde özellikle Fas'ta strüktürel ayarlama ve sistematik özelleştirme politikaları uygulanmıştır. Cezayir'de ise Devletin büyük rol oynadığı, petrol ve doğal gazı dayalı gelir ekonomisi hakim olmaya devam etmektedir. Bu farklılık, Mağrip (Kuzey Batı Afrika) kapsamında bir topluluğun müessiriyetle kurulmasını engellemiştir.

Avrupa Birliği, bu durumun yarattığı sonuçları değerlendirmek zorunda olmuştur. Mağrip ülkeleri ile Avrupa ülkeleri arasındaki ikili ilişkilerin ülkeden ülkeye farklı olması da bunda etkili olmuştur. Cezayir örneğine bakılacak olursa, Fransa bu ülkenin ithalatında 1., ihracatında da 3. sırada yer almaktadır. Fransa 1995 yılında Cezayir'e 6 milyar Fransız Frangı tutarında kredi sağlamıştır. İtalya ve Fransa IMF ile yapılan anlaşma çerçevesinde Cezayir'in borcunun ertelenmesini kabul etmişlerdir. İspanya ve İtalya birer petrol boru hattı ile Cezayir'den büyük miktarda petrol satın almaktadırlar.

Avrupa Birliği ile Mağrip ülkeleri arasında ayrıca bazı gerginlikler, hatta özel anlaşmazlıklar mevcuttur. Genel olarak Mağrip (Kuzey Batı Afrika) ülkeleri, serbest ticaretin uygulanmasının halihazırda gümrük gelirlerinin üçte ikisini oluşturan gümrük tarifelerinin ortadan kaldırılması ve millî işletmelerin zararına olacak banka ve sigorta

gibi şirketlerin ülkelerine serbest olarak yerleşmesiyle sonuçlanmasından korkmaktadır. Oysa, yerel özel sektörün sağlam bir şekilde kurulmasında krediden yararlanabilmesinin bir kilit rol oynadığı hatırlatılması gerekir. Buna ilaveten anlaşmazlık konusu olan diğer bazı hususlar da bulunmaktadır: Tunus'un Avrupalıların asgari olarak satın almayı taahhüt ettikleri zeytinyağı miktarını azaltmamaları, hatta arttırmaları yönündeki talebi; Topluluk ile Fas arasında imzalanan, balık avlanması konusundaki anlaşmada öngörülmediği halde Fas'ın bir avlanma tahdidinin konulmasıyla ilgili talebi; bu konu özellikle İspanyol gemilerini ilgilendirmektedir. Sonuç olarak, Avrupa-Mağrib (Kuzey Batı Afrika) ortaklık ilişkilerinin ikili seviyede ele alınması için bütün şartlar mevcuttur.

Avrupa ortaklık anlaşmalarından kısmen esinlenen yeni anlaşmaların ekonomik boyutunda, serbest ticaret ilişkilerinin kurulması, yerleşme hakkıyla ilgili hükümler, hizmetler ve rekabet, ekonomik ve sosyal alanlarda işbirliği ve siyasî diyalog hususlarına yer verilmiştir. Sanayi ürünleriyle ilgili serbest ticaret konusunda bir dengesizlik unsuru kabul edilmiştir (ortak Devletlere ticari koruma tedbirlerinin kaldırılması için 5 ilâ 12 yıllık bir süre tanınmıştır). Müzakerelerde, tarım ürünleriyle ilgili tavizler ve koruma tedbirleri, özellikle de ciddi bir riskin belirmesi durumunda gümrük vergilerinin konulması konularına ağırlık verilmiştir. İlk ortaklık anlaşması Tunus'la imzalanmıştır. Zeytinyağı ile ilgili olarak 4 yıllık bir süre için asgari miktarın satın alınmasına devam edilmesi üzerinde mutabık kalınmıştır. Fas'la ise, bazı balık türleri için % 10'dan % 40'a kadar varan avlanma tahditleri konusunda anlaşma sağlanmakla birlikte, bazı rakip ve bu nedenle hassas tarım ürünleriyle ilgili kontenjan artışı konusunda anlaşmazlık bugüne kadar devam ettiğinden, ortaklık anlaşması henüz imzalanmamıştır. Bu anlaşmanın Avrupa Birliği - Akdeniz Ülkeleri Konferansı başlamadan önce imzalanması ve buna paralel olarak balık avlanmasıyla ilgili anlaşmanın gözden geçirilmesi (linkage) beklenmektedir. Anlaşmanın imzalanabilmesi için, Avrupa Birliği bünyesindeki Akdeniz ülkeleri (ve Belçika), bazı (çipekler vb.) özel alanlarda küçük tavizler vermeye davet edilmiştir.

3. Orta Doğu : Bölgenin Yeniden Yapılanmasına Yardım

Orta Doğu barış sürecinin desteklenmesi çerçevesinde birkaç yan unsur bulunmaktadır. Filistin makamlarına mali ve teknik yardım sağlanması ve 1994 yılında Kazablanka Konferansında kararlaştırılan, ancak Avrupa tarafından pek sıcak bakılmayan Orta Doğu Kalkınma Bankası'nın kurulma projesinin yanı sıra, Avrupa Birliği bu bölgede Avrupa - Akdeniz genel ortaklık projesinin özel bir uygulamasını gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla iki yol takip edilmiştir. Bir yandan İsrail ile yeni bir ortaklık anlaşması imzalanmıştır. 1975 tarihli anlaşmanın yerini alan bu anlaşma, İsrail ile Avrupa Birliği arasındaki ticaretteki dengesizlik nedeniyle oldukça zor geçen müzakereler sonucunda ve Avrupalılarca tarım, kamu ihaleleri, araştırma ve

geliştirme alanlarında bazı tavizler vermeyi kabul etmesi sayesinde sağlanmıştır. Bu anlaşma "Filistin toprakları da dahil olmak üzere" bölgenin ekonomik kalkınmasını hızlandırabilecek bir yöntem olarak görülmektedir. Diğer yandan Avrupa Birliği altyapı, su, enerji, sağlık ve çevre alanlarında başta olmak üzere "yatay" denilen bölgesel işbirliğini desteklemektedir. Bu işbirliği İsrail ve Maşrak (Doğu) ülkelerini kapsamakta olup, bu ülkelerin ve ileride Lübnan ve Suriye'nin de Avrupa Birliği'yle yeni anlaşmalar imzalamaları öngörülmektedir. Şimdiden Mısır'la müzakereler başlatılmış, yakın bir gelecekte de Ürdün'le müzakerelerin başlatılması beklenmektedir. Avrupa Birliği'nin Akdeniz politikasının Orta Doğu bölümü, imkân ve kabiliyetlerinin yetersizliği, yatırımcıların ve yardım sağlayan kuruluşların temkinli davranması, İsrail dışında bölge ülkelerindeki yaşam seviyesinin düşük olması ve barış sürecinin geleceğinin belirsizliğini koruması gibi birçok güçlük karşılı bulunmaktadır. Avrupa - Akdeniz ortaklık anlaşmalarıyla ilgili müzakerelere devam edilmesi, Avrupa ile Akdeniz ülkeleri arasında geniş kapsamlı bir serbest ticaret alanının kurulması hedefi çerçevesinde yer almaktadır.

Bordeaux, 1 Aralık 1995

BİBLİYOGRAFYA

COM (94), 427 (nihai metin). Renforcement de la politique méditerranéenne de l'Union européenne. Etablissement d'un partenariat euro-méditerranéen (Avrupa Birliğinin Akdeniz Politikasının Güçlendirilmesi - Bir Avrupa-Akdeniz Ortaklığının Kurulması).

COM (95), 72 (nihai metin). Propositions pour la mise en oeuvre d'un partenariat euro-méditerranéen (Bir Avrupa - Akdeniz Ortaklığının Uygulanmasına Yönelik Öneriler).

CES 974/95. Avis sur le partenariat euro-méditerranéen (Avrupa - Akdeniz Ortaklığı İle İlgili Görüş).

CES 975/95. Avis sur les relations entre l'Union européenne et le Moyen Orient (Avrupa Birliği İle Orta Doğu Arasındaki İlişkilerle İlgili Görüş).

L'Europe, la France et la Méditerranée: vers de nouveaux partenariats. Préparation du XI. Plan. (Avrupa, Fransa ve Akdeniz: Yeni Ortaklıklar Yolunda XI'inci Planın Hazırlanması), **La documentation française**, 1993.

La Méditerranée Espace de coopération? (Akdeniz, Bir İşbirliği Alanı mı?) **Mélanges en l'honneur de Maurice Flory**, CERIC, Economica, 1994.

Confluences Méditerranée No: 7. **L'Europe et la Méditerranée** (Avrupa ve Akdeniz), Ed. L'Hamattan, 1993.

Christophe Degryse: **Dictionnaire de l'Union européenne**, Politiques, Institutions, Programmes. (Avrupa Birliği Sözlüğü, Politikalar, Kurumlar, Programlar). De Boeck Université, 1995.

Bichara Khader: **Le Grand Maghreb et l'Europe** (Büyük Mağrip <Kuzey Batı Afrika> ve Avrupa), Ed. Publisud, 1992.

Joël Lebullenger, La rénovation de la politique communautaire du développement (Topluluğun Kalkınma Politikasının Yenilenmesi), **Revue trimestrielle de droit européen**, octdéc. 1994, p.631 et suiv.